

MARIN ZANINOVIĆ

Filozofski fakultet Arheološki zavod

I. Lučića 3

10000 Zagreb

UDK: 949.75 Hvar: 904 "652"

TERITORIJ PHAROSA

Don Šimi Ljubiću, velikanu hvarske i hrvatske povijesti i arheologije, o stotoj obljetnici preminuća (24. V. 1822.-19. X. 1896.).

Teritorij Pharosa, antičke grčke naseobine Parana iz Egejskog mora, jedna je od najplodnijih ravnica na jadranskim otocima. Ovo se polje stere od današnjeg Staroga Grada do Vrboske u istočnom djelu. Blagim humcima odvojena je usporedna dolina koja se pruža od Vrbanja i Svirača do Jelse. U području od Staroga Grada do Vrboske, Grci su izvršili premjer zemljišta i to je najstariji antički katastar u našoj zemlji i jedan od najočuvanijih na čitavom helenskom Sredozemlju.

Zemljopisni položaj otoka Hvara bitno je utjecao na njegovu povijest i na njene materijalne arheološke ostatke. Sa svojih 68 km dužine, smješten u središnjem dijelu današnje hrvatske obale s brojnim zaštićenim uvalama i lukama, bio je nezaobilazno pristajalište lađama na njihovom plovnom putu duž istočne jadranske obale¹. To vrijedi kako za najstarija razdoblja čovjekove pojave na otoku, tako i za antičko, srednjovjekovno i suvremeno doba. Stoga je razumljivo da se, do sada, najstariji crtež lađe u Europi našao na keramičkom ulomku jedne posude u glasovitu nalazištu iz kamenog doba - neolitika, Grapčevoj spilji kraj Gromin-dolca na ovom našem otoku². Ovuda su prolazile i brončanodobne i željeznodobne mikenske i druge lađe na prastarom "jantarskom putu",

najkraćim putem prema srcu srednje prekoalpske Europe. Među njima su bili i mitski junaci poput Argonauta, Antenora i Diomeda, povratnici iz Trojanskog rata. Oni su mitološki likovi, ali danas znamo da se u tim lijepim pričama i predajama kriju zrnca povijesnih istina i sjećanja na ove i druge davne pomorce, koji su ovuda plovili. To su u novije vrijeme potvrdila otkrića mikenske i druge keramike i jantarskih izrađevina od ušća rijeka Pada do obala Male Azije³. Nakon Mikenjana, pomorci s otoka Rodosa bili su prvi među Grcima koji su opet plovili njihovim putovima, pa su zasigurno morali zalaziti i u naše krajeve. Njima slijede Fokejci iz Male Azije, a zatim Korinćani već od 8. stolj. pr. Kr. Od 9. do 5. stoljeća pr. Kr. većim djelom Jadrana gospodare Liburni, vrsni pomorci u čijoj je vlasti bio i otok Hvar, odnosno njegove glavne luke. To nam je poznato po obavijestima, što su nam ih zabilježili pojedini antički, grčki i latinski pisci, te po arheološkim nalazima, posebno korintskim i apulskim posudama nađenim na našim otocima i na obali.

Pisana povijest naše obale i ulazak u zbivanja širega dijela Sredozemlja vezana je uz djelatnost sirakuškoga tiranina Dionizija Starijega (430.-367. pr. Kr.). Kao mladić od 23 godine preuzeo je potpunu vlast u rodnoj Sirakuzi i nad većim dijelom Sicilije. Sagradio je veliku flotu od 300 tetrera i pentera i postao je najmoćniji vladar na Sredozemlju svoga vremena. Želeći proširiti i učvrstiti svoj imperij i na Jadranu, zaposjeo je Issu (Vis) i pomogao Paranima u Egejskom moru da se dosele u Pharos (Stari Grad na Hvaru). To nam je zabilježio grčki povjesničar Diodor Sicilski, koji je živio u vrijeme Cezara, tj. u 1. stolj. pr. Kr., i to kako slijedi (Diod., XV., 14, 13): "Dok se to događalo (Dionizijeva akcija u Epiru, primj. prevodioca), Parani su po nekome proroštvu odaslali iseljenike u Adriju (Jadran) i u njoj osnovali naseobinu na otoku koji se zove Pharos, a u tome im je pomogao tiranin Dionizije. On sam je bio poslao naseljenike u Adriju nekoliko godina ranije i osnovao polis koji se zove Issa (u izvornom rukopisu Lissos).

Nakon što je prošla godina dana u Ateni je bio arhont Diotref, u Rimu konzul Lucije Valerije i Aulo Manlije, a u Elidi se slavila 99. olimpijada (385/384. pr. Kr.) na kojoj je u trčanju pobijedio Dikon iz Sirakuze. U to vrijeme Parani koji su osnovali Pharos dopustili su domorocima, koji su ondje ranije živjeli, da mirno obitavaju na jednom

vrlo utvrđenom mjestu, a oni sami su se nastanili uz more i sazidali grad (polis). Pošto je prisutnost Helena smetala barbarima koji su tu ranije stanovali, pozvali su u pomoć Ilire koji su živjeli preko (na obali, kopnu), pa su prešli s mnogo malih lađa na Pharos, a bilo ih je preko deset tisuća, te napadajući na Helene mnoge poubijaše. A zapovjednik, što ga je Dionizije bio postavio u Issi zaplovio je s mnogo trijera na ilirske brodice i dijelom ih potopio, a djelom zarobio i pobio je preko pet tisuća barbara, a živih je zarobio oko dvije tisuće". Iz ove je vijesti vidljivo kako su novodošli Grci svoju naseobinu zasnovali u prilično dramatičnim okolnostima, ali moć Dionizijeve države i njegova brodovlja zaštitila je Pharane i čuvala ih čitavo vrijeme njegove vladavine.

Parani su bili došli u Starogradski zaljev, od kojega se prema istoku pruža najveća plodna ravnica na našim otocima. Hvar je bio nastanjen već u mlađe kameno doba, pa ostatke iz tog vremena nalazimo i u ovoj ravnici. Kada su Grci ovdje došli i trajno ostali, na otoku Hvaru kao i na čitavoj našoj obali i unutrašnjosti živjeli su Iliri, narod velike indoeuropske zajednice, koja se protezala od Indije i Kine do Britanije i Islanda. Iliri su svoja sjedišta postavili na brdskim uzvišenjima srednje visine koja se izdvajaju velikim kamenim nasipima i zidovima, uočljivim u golom kraškom krajoliku. Danas se pejzaž izmijenio, pa borova šuma i gusto sredozemno grmlje često pokrivaju ove lokalitete koji stoga nisu vidljivi kao nekada. To naročito uočavamo na starim snimkama. U središnjoj otočkoj ravnici nalazila su se tri gradinska naselja, kako obično nazivamo ovakve pretpovijesne konstrukcije. To su uzvišenja na sjevernim padinama središnjeg otočkog lanca, dobro izabrana u strateškom i nadzornom smislu širega područja kako na kopnu tako i na moru. Počevši od zapada prema istoku prva je gradina na brijegu Purkin Kuk, jugoistočno od Staroga Grada, a iznad sela Dola. Ovo je po svemu sudeći bilo ono "vrlo utvrđeno mjesto" koje spominje Diodor. Tri kilometra istočnije, kod središnjega sela otočke ravnice Vrbanja, nalazi se gradina na brijegu Sveti Vid ili Hum, a iznad susjednoga sela Svirača je gradina Gračišće na uzvisini Ravan (kota 217). One su bez sumnje bile naseobinska cjelina u ovom najširem i najplodnijem djelu naše ravnice s bunarima izdašne i nepresušne vode. Od Svirača se prema istoku otvara prema Jelsi plodna dolina koja je sa

sjeverne strane blagim uzvišenjem izdvojena od šire sjevernije ravnice koja se pruža do Vrboske. Treća u nizu ovih gradina je ona koja gospodari područjem Jelse i nadzire prolaz prema dugom i užem istočnom dijelu otoka. Danas se naziva "Tor" po kuli sagrađenoj velikih kamenih blokova tzv. "kiklopske gradnje", koja je tu bila sagrađena u helenističko vrijeme, negdje u trećem stoljeću pr. Kr., vjerojatnije u njegovoj drugoj polovini, presjekavši veliki izvorni gradinski kameni nasip na sjevernoj strani brijege. Spomenimo da se na južnoj obalskoj strani ulaza u Starogradski zaljev nalazi gradina s karakterističnim čakavskim nazivom Gračišće, kako se naziva i istoimena uvala odmah ispod gradine, na njenoj zapadnoj strani. Nasuprot položaja na kojem se nalazio antički Pharos, na sjevernoj strani zaljeva nalazi se omanja, rekli bismo "lučka" gradina, na brežuljku Glavica (kota 111), koja je po svojoj prilici bila "podružnica" one glavne na Purkinu Kuku⁴. Prema tome u području glavne otočke ravnice i oko nje postojao je svojevrsni gradinski nasebinski sustav, koji je vizualno i strateški komunicirao i dominirao, kako je to i drugdje bilo, tvoreći na taj način jedinstvenu cjelinu. Istražujući prostor oko crkve sv. Ivana u Starome Gradu J. Jeličić Radonić je pokraj ranokršćanske dvojne crkve, u nižim slojevima na sjeverozapadnoj strani crkve, otkrila postojanje pretpovijesnog ilirskog vatrišta s odgovorajaućom predgrčkom keramikom, kao i u kući Vodanović, unutar zidova antičkoga Pharosa⁵. Znači da je ovaj položaj u luci bio naseljen Ilirima i prije dolaska Grka. To je razumljivo, kada znamo da se u ovome prostoru nalazi živa bunarska voda, pa su stanovnici prirodno izabrali ovo mjesto za svoje boravište, iako je vrlo izloženo neugodnom sjeveroistočnom vjetru buri, koji ovdje zna snažno puhati zimi i u rano proljeće. U tome je smislu mnogo pogodniji i prikladniji položaj manjeg gradinskog naselja na Glavici, brežuljku na sjevernoj, sunčanoj strani zaljeva, a doći na južnu stranu po vodu nije bio problem, imali su davni Pharani dovoljno vremena na raspolaganju. S druge strane postojanje izdašnih količina vode na južnoj burnoj strani bez sumnje je ovdje uvjetovalo i gradnju antičkog naselja, kao što su se Hrvati, kada su došli na otok u 7. stoljeću posl. Kr., također ovdje naselili i pokrili antički grad. Novi dijelovi Staroga Grada tek se u naše vrijeme, od 70-tih godina, šire na sjevernoj sunčanoj strani zaljeva ispod i iza Glavice.

Moramo se zapitati, kada su naši Parani doplovili u ovaj lijepi i najveći jadranski zaljev. To je najvjerojatnije bilo nekoga lijepoga dana od svibnja prema ljetu, kada su stigli svojim lađama u pratnji vojnih Dionizijevih trijera. Savjete za najpogodnije vrijeme plovidbe kazao je pjesnik Heziod u 7. stolj. pr. Kr. u svom spjevu "Poslovi i dani", koji su bili rezultat tisućljetnih ranijih pomoračkih iskustava. Kako smo i mi Hvarani davni pomorački soj, vrijedi navesti ove davne i lijepe stihove u prijevodu Alberta Bazale i pjesničkoj obradi Nikole Miličevića⁶:

"Pedeset dana nakon obrata sunca i dalje,
sve dok ljetno ne svrši doba u trudu i mucu,
zgodno je ljudima vrijeme za plovidbu; onda im lađe
neće slomiti more i neće progutat mornare,
ako ih zemljotresac Posejdon u namjeri ljutoj
uništiti ne bude htio, ili nebesnik Zeus,
jer u dobru i zlu oni odluku daju.
Sigurni lahori pušu tada i more je mirno,
spokojno možeš tada u vjetar se uzdat i lađu
brzicu u more pustiti i robu natovariti mnogu,
onda žuri na putu da brzo kući se vratiš,
ne čekaj novoga vina niti jesensku kišu
ili dolazak zime, strašnoga južnjaka struje,
koji valove diže, prateći od Boga kišu
taman u jesen kada i more postaje teško.
Drukčija plovidba ljudma u proljetno kaže se doba:
Čim se na vrhu smokve javi toliko lišće
koliko je trag od stope što ga korakom svojim
ostavi vrana, onda na more može se poći.
U vrijeme proljeća tad je za plovidbu zgodan trenutak".

Iako se Heziod ograđuje kako nema puno iskustva s plovidbom (bio je kopneni Beoćanin), dao je i druge zanimljive savjete o spremanju lađe i teretu. Po njemu dakle najbolje je ploviti pedeset dana poslije ljetnog suncostaja 21. lipnja, što znači srpanj i kolovoz. Gotovo na isti način ali mnogo kasnije i kao vrstan znalac izvještava oko 400. posl. Kr. Flavije Vegecije u svom djelu "*De re militari*", u kojem govori o vojnoj organizaciji, taktici, opsadi i pomorskom ratovanju. To su naravski sve vrlo stara iskustva i znanja: "Od 6-og dana prije lipanjskih kalenda (27. svibnja) sve do 18-og dana prije listopadskih kalenda, kada se pojavljuje zvijezda Arktur (14. rujna), smatra se da je sigurno razdoblje za plovidbu... Otada pa do 3-eg dana prije novembarskih ida (10. studenoga) plovidba je nesigurna. Od 3-eg dana prije novembarskih ida (10. studenoga) do 6-og dana prije martovskih ida (10. ožujka)

more je zatvoreno" (Vegetius, *De re milit.*, IV., 39). Ovo se vrijeme poštivalo praktički sve do srednjega vijeka. Tako je plovidba u antici u zimskom razdoblju bila svedena na minimum. Iznimka su bile životno važne potrebe, vojna opskrba i pokreti koji se nisu mogli odložiti. Nije bilo samo slabo vrijeme, već, kako veli Vegecije, i oblačnost, slaba vidljivost, kratki dan. Nisu imali kompasa, a prijetile su hridi, stijene, rtovi, zastrti oblacima i maglom, kišama i sniježnim neverama.

Doplovivši dakle na ovo odabrano mjesto Parani su sazidali svoj polis čiji se ostaci danas nalaze ispod starogradskih kuća i vrtova. Ne možemo sa sigurnošću tvrditi koliki je bio ozidani opseg grada. Čini se da je najbliži stvarnosti tloris geodeta ing. Šimuna Ilijića, što ga je objavio N. Duboković Nadalini⁷. Po tome je ozidani prostor bio pravokutnik veličine oko 150 X 100 m. To nas ne čudi, jer su ozidane površine i drugih helenskih polisa bile skromnih dimenzija. I sama je Atena po svojoj veličini i arhitekturi u klasično vrijeme bila oveće selo. Ono što je vrijedilo nalazilo se na Akropoli i agori. Sparta je bila bez ikakvih zidova, jer su smatrali da im je njihova vojnička snaga i vještina dovoljna obrana. Najveći broj polisa je po svojoj veličini išao u red seoskih naselja. Zidovi su štitali zajednicu u slučaju potrebe, a život se odvijao i uz same zidine ili u blizini njih. Susjedni otok Issa ima istoimeni polis, kojem je veličina ograđenog prostora neznatno veća od one Pharosa.

Pitanje je i broja doseljenika. Natpis o osnivanju isejске naseobine u Lumbardi na otoku Korčuli iz 4. stoljeća pr. Kr. donosi na kraju popis doseljenika koji broji oko 200 uglavnom grčkih imena s ponekim ilirskim. Poznato je kako je pjesnik Arhiloh poveo svoje sugrađane s otoka Parosa, njih 1000 na broju, u naseobinu na otok Thasos 680. pr. Kr. Brojevi doseljenika su naravno različiti od naseobine do naseobine i ovisili su od više čimbenika, počevši od općenitih prilika u nekome mjestu ili kraju do količine i kakvoće zemljišta, odnosu mjesnog stanovništva i koječemu drugome. Rimljani su npr. naselili svoju novoutemljenu koloniju u Akvileji 181. pr. Kr. s tri tisuće pretežno vojnih veterana (Liv., XL., 34), a nekoliko godina kasnije doveli su ih još 1500. Tu su, međutim, postojale prostrane površine plodnih ravnica, a i posebni strateški interesi, jer je koloniji u Akvileji bila namijenjena uloga mostobrana prema Iliriku na istoku i Karniji i

Noriku na sjeveru. Posljedice su ubrzo osjetili Histri, svega četiri godine kasnije, kada su ih Rimljani podvrgli svojoj vlasti u konzulskoj ratnoj kampanji 178/177, kada su im razorili glavno središte Nezakcij (Vizače kraj Pule). Ako dakle pođemo od veličine površine Pharosa između zidova, bez obzira na to što je ta površina mogla biti nešto veća ili možda i manja, te broja doseljenika s lumbardskog natpisa, onda možemo i u slučaju Pharosa pomišljati na početni broj od 100 - 150 ili 200 doseljenika s njihovim obiteljima. To je naravno samo moguća hipoteza.

Grci su bili ljudi čijem je shvaćanju bila bliska sklonost prema redu u stvarima. Po njihovom izvornom vjerovanju i razmišljanju iz kaosa je nastao kozmos, iz nereda red. Eukosmia je po tome uvođenje reda u nesavršenu prirodu. Riječ khaos naime izvorno označava prazninu, ali i neomeđenost, a kosmos je raspored, red, uređenje, pravilnost i još više značenja u istome smislu. Geometrija ili zemljomjerstvo prati ljudsku uljudbu od njenih početaka. Kako je poznato, i najranija se egipatska civilizacija i znanost razvila iz potrebe svakogodišnjeg premjeravanja zemljišta nakon poplave Nila. Podjelu zemljišta vršili su i Mikenjani, kako to pokazuju zapisi na glinenim pločicama ispisanim tzv. lineranim B pismom, koje su bile iskopane iz arhiva mikenske palače u Pilosu na zapadnoj obali Peloponeza⁸. U jednom od važnijih otkrića našega stoljeća, 1954. godine, nakon što su bile otkrivene ove i druge ranije pločice na Kreti, mladi je engleski arhitekt Michael Ventris, uz pomoć grecista profesora Johna Crawforda, dešifrirao i pročitao ovo slogovno pismo i pokazao da je na njima grčki jezik.

Zanimanje za antičko podjele zemljišta javlja se u prvoj polovini 19. stoljeća, kada su se počele izrađivati zemljopisne karte i katastri po usavršenim kartografskim metodama i preciznim premjerima u metarskim jedinicama. Kod nas je to, kao jedna od prvih zemalja u Europi, obavila Austrija već 30-ih godina prošloga stoljeća. Pravilnost kvadratnih zemljišnih čestica sačuvanih oko Poreča i Pule navela je istarskoga polihistora Pietra Kandlera na zaključak da se u mreži ovih pravilnih četverokuta, kojima je pokriven čitavi plodni dio poluotoka, sačuvala izvorna rimska podjela zemljišta, tzv. centurijacija ili limitacija, koja je činila ager ili poljoprivredno područje antičkih rimskih kolonija Pole i Parencija. Kandler je to objavio u svome pionirskom djelu:

"Indicazioni per riconoscere le cose storiche del littorale",
Trst 1855.

Tako smo stigli i do našeg velikog i zaslužnog Starograđanina, don Šime Ljubića, našeg prvog akademika, povjesničara, arheologa i numizmatičara, pionira u brojnim područjima na kojima je djelovao⁹. Rastao je pod intelektualnim poticajima u obitelji svoga rođaka, drugoga starijega čuvenoga starogradskoga polihistora Petra Nisitea (1774-1866.), po ženskoj liniji potomka pjesnika Petra Hektorovića. Njegova bogata knjižnica sa starim još od Hektorovića naslijeđenim folijantima i drugim knjigama rano je očarala mladog učenika, kako je to sam zabilježio u svojim sjećanjima. Već kao bogoslov u Zadru piše Ljubić neke rane povijesne rasprave. Znanstveno bavljenje dovelo ga je do Beča, odakle su ga 1856. poslali u Istri da bude na ispomoć upravo dr. Kandleru, koji je tada bio konzervator spomenika za Trst i Istru. On ga je rado primio i zatim sa stručnim uputama odaslao na istraživački put u Dalmaciju. Iz toga obilaska nastala je vrijedna Ljubićeva studija: "Studi archeologici sulla Dalmazia", tiskana u: "Archiv für Kunde österreichischen Geschichtsquellen, vol. XXII., Wien 1860., str. 233-276. U njoj Ljubić donosi brojne i po mnogočemu prve podatke o nizu antičkih naseobina u Dalmaciji, o Aenoni, Nadinumu, Coriniumu, Scradoni, Hadri, Asseriji, Burnumu, Rideru, Issi, Pharosu i dr. Jezgrovito i sudržano pisani uvodi o lokalitetima, kao i tekstovi mnogih natpisa, i danas su vrijednost ove rasprave. Ono što je važno za našu temu jest činjenica da je Ljubić, prema Kandlerovim uputstvima, prvi utvrdio i ovdje zabilježio, naravski na razini ondašnjih pionirskih spoznaja, postojanje antičke podjele zemljišta u ravnici stare Pharije (Staroga Grada), za koju je smatrao da je rimska. Ljubić je to učinio prostim terenskim zapažanjem i na osnovi katastarskih mapa, bez zračnih snimaka kojima mi danas raspolažemo. Bio je dakle i u ovome pionir i krčitelj novih spoznaja o našoj davnoj prošlosti. Moramo, međutim, naglasiti da je hrvatska arheološka predaja starija za tri stoljeća, jer je 1525. humanist, hvarski dominikanac Vicko Pribojević u svome čuvenome govoru hvarskim plemićima i pučanima u crkvi sv. Marka "O podrijetlu i zgodama Slavena" isticao i opisao bogatstvo starih spomenika i zidova koji su se još mogli vidjeti u Starome Gradu i njegovoj ravnici.

Sada slijedi česta i tipična situacija, da kada naš čovjek nešto otkrije ili napiše, stranci o tome nemaju pojma ili svijesno prešućuju. Naime, ova Ljubićeva opsežna radnja, tiskana k tome u središnjem časopisu onda vodeće europske države na talijanskom, dakle glavnom jeziku ondašnjih arheologa i povjesničara, ostala je na svoj način "zakopana" u ovome časopisu. Sâm sam je otkrio tek kao mladi student. Do neke vrste drugoga "otkrića" ovoga katastra došlo je u vrijeme Drugoga svjetskoga rata, kada je John Bradford, tada časnik u RAF-u, britanskim kraljevskim zračnim snagama, proučavao za vojne svrhe zračne snimke s područja Sredozemlja. Svoja je našašća objavio u knjizi "Ancient Landscapes", London 1957., za Stari Grad na str. 183 i 191. Radi časti i uspomene našeg Ljubića, smatrao sam u svoje vrijeme obavezom upozoriti na činjenicu da nije točna tvrdnja u Bradfordovoj knjizi: "The use of limitatio on islands off the Dalmatian coast was unknown hitherto" - "Korištenje limitacije na otocima pred dalmatinskom obalom nije do sada bilo poznato". To sam učinio u prikazu ove knjige što sam ga objavio u časopisu "Argo", god. III., br. 2, Ljubljana 1964., str. 61-63. Bradford očigledno nije ni pokušao doznati postoji li neki naš rad o toj temi. Tako on ne zna ili prešućuje i temeljitiju i opsežnu studiju prof. Mate Suića: "Limitacija agera rimskih kolonija na istočnoj jadranskoj obali", Zbornik Instituta za historijske nauke u Zadru, I, Zadar 1955., koja k tome ima opsežan engleski sažetak i tiskana je eto dvije godine prije Bradfordove knjige. Tipična engleska arogancija koju smo toliko iskusili u našem Domovinskom ratu, pa sve do danas.

Raymond Chevallier u raspravi: "La centuriazione romana dell' Istria e della Dalmazia", Bollettino di Geodesia e Scienze Affini, vol. 16/2, Firenze 1957., 175-178, tab. 4, također pripisuje ovu podjelu rimskome vremenu. Ova je rasprava pretiskana u časopisu: "Atti e Memorie della Società Istriana di Archeologia e Storia Patria, N. S., vol. 9, Venezia 1961., 24-28, tab. 4. R. Chevallier je i pisac studije: Cité et territoire - Solutions romaines aux problèmes de l'organisations de l'espace, Aufstieg und Niedergang der römischen Welt, Teil II, Band 1, Principat, Berlin - New York 1974, str. 649-788 + 106 tabla, slika i tlorisa. Treba podvući da Chevallier navodi i radove naših auktora G. Novaka, M. Suića, N. Dubokovića Nadalinija i M. Zaninovića. Osim toga on prvi

donosi i sažeti pregled istraživanja o problematici grčkih katastara. Ovu je problematiku u važnijem opsegu pokrenuo već ranije F. Castagnoli svojom knjigom: "Ippodamo di Mileto e l'urbanistica a pianta ortogonale", Roma 1956², kojoj je prethodio niz njegovih ranijih radova. Chevallier napominje (na str. 684) kako je upozorio na moguće fosilne ostatke predrimske podjele na našoj obali.

Važan korak u proučavanju ove problematike označio je monumentalni atlas: G. Schiemi, "Atlante aerofotografico delle sedi umane in Italia", u izdanju: Istituto Geografico Militare, Parte prima, Firenze 1964, Parte seconda, Firenze 1970. Zračne snimke brojnih grčkih, etrušćanskih i rimskih naselja i lokaliteta na Apeninskom poluotoku omogućile su nova gledanja na ova pitanja. Posebno izdvajam monumentalnu podjelu zemljišta u području Metaponta, poznate grčke naseobine na jugu italske čizme, što su je prema Strabonu (VI, 15) utemeljili stanovnici iz Pilosa na zapadnoj obali Peleponeza, u posljednjem desetljeću 8. stoljeću pr. Kr., a drugi val kolonista činili su došljaci iz pokrajine Ahaje na sjeveru Peloponeza. Ovdajšnja podjela zemljišta, izvršena najvećim dijelom sredinom 6. stolj. pr. Kr., postala je paradigmatična za tipologiju helenskih katastara u antici, tzv. *chora*, kako svojom veličinom tako i karakterističnim izduženim česticama na terenu lijepo vidljivim na zračnim snimkama. Upravo je bolje upoznavanje i otkrivanje ove chore u području Metaponta rezultat novijih istraživanja, i to upravo pomoću zračnih snimaka i terenskih rekognosciranja. Katastar je dosta oštećen dugim stoljećima promjena, ali je u glavnim linijama ipak uočljiv u svojoj jedinstvenoj dimenziji prostorne organizacije i podjele ove velike ravnice. Istraživanja su proširena i na susjedne helenske naseobine Siris, Herakleju i druge značajne polise u ravničarskome luku juga italskoga poluotoka. Chevallierova je zasluga što je prikazao i radove ukrajinskih, ruskih, poljskih i čeških arheologa na Krimu, u antici Hersonez Taurijski, gdje su od 1957-1970. istraživali više katastara ove i drugih crnomorskih helenskih naseobina.

Hvarskoj podjeli zemljišta dao je svoj vrijedni prilog i nezaboravni nam prijatelj i kolega Niko Duboković Nadalini, s kojim sam u brojnim razgovorima raspravljao o našem otoku, njegovoj prošlosti i budućnosti. Hvarskoj ravnici on je posvetio sljedeće tekstove: "Centurijacija

hvarskoga agera", Bilten historijskog arhiva komune hvarske, god. I., br. 1, Hvar, rujan 1959., str. 10-12, te: "Ager pharensis, arheološke bilješke", Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, 63-64, (1961-1962.), Split 1969., 91-97. Duboković polazi od rasprave M. Suića, čije postavke i mjere prenosi na starogradsko polje. Tu je zabilježio i niz arheoloških lokaliteta u polju od Staroga Grada do Jelse, pretežno ostatke antičkih poljoprivredno-ladanjskih građevina (*villa rustica*).

Svi spomenuti auktori od Ljubića dalje rješavali su pitanje naše ravnice u okvirima rimske zemljišne podjele.

Potpisani se od svojih prvih studentskih dana bavio arheologijom i prošlošću svog rodnog otoka Hvara. Sa svojim, drage uspomene, profesorom Grgom Novakom već od 1950. godine sudjelovao sam u brojnim arheološkim istraživanjima i rekognosciranjima kako na Hvaru tako i po susjednim otocima Korčuli, Visu, Lastovu i Mljetu. U svoje sam vrijeme dao prilog poznavanju antičke rimske limitacije na našoj obali utvrdivši njeno postojanje u Stonskome polju i oko Janjine¹⁰. Te sam predjele obilazio u rekognosciranjima pod vodstvom prof. Vladimira Mirosavljevića, koja su vršena 1963. za gradnje jadranske autoceste. Od 1964. s prekidima do 1968., s kolegom Mirosavljevićem sam istraživao gradinu "Tor", sa rekognosciranjima šireg područja Jelse. U ekipi prof. Duje Rendića Miočevića istraživali smo 1968. u kolovozu ostatke helenističke naseobine u Lumbardi na otoku Korčuli. Na mjestu gdje je prije više od stoljeća (1877.) bio nađen dragocjeni natpis o osnutku isejsko-grčke naseobine, poznata lumbardska "psefizma" ili "narodna odluka", na brežuljku Koludrt, utvrđeno je postojanje helenističke cisterne, čime je utvrđena ubikacija grčkoga naselja u ovome predjelu. Osim toga proučavali smo i područje polja s rimskom vilom i moguće ostatke grčke podjele zemljišta, spomenute u psefizmi. Manja površina uz intenzivnu tisućljetnu obradu ovoga plodnoga polja, nažalost nije sačuvala ovu podjelu kao u hvarskoj ravnici, osim nekih glavnih prometnica.

Nakon ranijih višegodišnjih rekognosciranja, započeo sam u jesen 1978. iskopavanje ostataka antičke gospodarske i ladanjske građevine (*villa rustica*) na položaju Kupinovik kraj sela Dola, u polju sjevernije od ceste prema Jelsi. Istovremeno smo istraživali i ostatke na gradini Purkin Kuk, zapadno od istoga sela (kota 274)¹¹,

gdje smo pronašli ostatke zidova ilirsko-helenističke "kiklopske konstrukcije". U ravnici je od ranije bio poznat niz antičkih lokaliteta. Kada se promatra s gradine na Purkinu Kuku, na koju sam se prvi put popeo sa prof. Mirosavljevićem 1966. godine, lijepo se vide izdužene čestice podjele polja, još bolje vidljive na specijalnim kartama, a pogotovo na zračnoj snimci polja, koja je načinjena negdje pedesetih godina, dok još nije bilo novih današnjih putova, cesta i drugih građnji. Stjecajem okolnosti dobili smo u knjižnici Odsjeka za arheologiju na Filozofskom fakultetu u Zagrebu gore spomenuti Schmiedov Atlas italskih starih naseobina. Koristeći ga u nastavi u seminaru i inače, posebno me privukla podjela zemljišta oko Metaponta i Megare Hibleje. Tako sam prirodno zaključio da i naša hvarska ravnica sa svojim izduženim česticama u stvari čuva izvornu grčku podjelu zemljišta. Tim više sam u to bio uvjeren nakon Lumbarde i njenog natpisa, koji je takvu izvornu podjelu ovjekovječio na (nažalost oštećenoj i u komade razbijenoj) kamenoj ploči, zabilježivši nam veličinu čestica i broj kolonista koji su zemlju dobili po određenom rasporedu i prvenstvu dolaska¹².

Činjenicu da središnje plodno polje otoka Hvara čuva izvornu grčku podjelu zemljišta, koju su izvršili utemeljitelji Pharosa, prvi sam put javno izložio na VII. Međunarodnom kongresu za grčku i latinsku epigrafiju u Konstanci u Rumunjskoj u rujnu 1977., gdje sam govorio o natpisu na arhitravu, koji je naknadno bio upotrijebljen kao kameni stup za tijesak (*stipes*) u villi na Kupinoviku. Natpis je važan jer pored ostalih činjenica služi kao dokaz da je Pharos u rimsko vrijeme imao pravni status grada - municipija. U predavanju sam konstatirao: "In the case of Pharia, I think we have to take into account *the earlier Greek land division*, because the Parian colonists tilled the large plain of Stari Grad-Pharos at least two hundred years before the arrival of the Romans. We have direct confirmation of land division in the Greek settlement at Lumbarde on the neighbouring island of Korčula, ancient Corcyra Nigra, probably in the end of the fourth century B. C." - "U slučaju Pharije mislim da moramo uzeti u obzir *raniju grčku podjelu zemljišta*, jer su farski doseljenici obrađivali veliku ravnicu Staroga Grada - Pharosa barem dvije stotine godina prije dolaska Rimljana. Posjedujemo izvornu potvrdu zemljišne

podjele u grčkoj naseobini u Lumbardi na susjednom otoku Korčuli, antičkoj Crnoj Korčuli¹³.

Otkriće i činjenicu grčke zemljišne podjele pobliže sam razradio i objavio u raspravi: "Greek Land Division at Pharos" (Grčka podjela zemljišta u Pharosu), *Archaeologia iugoslavica*, 20-21, 1980-81, Beograd 1983, str. 91-95. Isti sam tekst s neznatnim izmjenama objavio za svoje suotočane i druge zainteresirane na hrvatskom jeziku u članku: "Grčka podjela zemljišta u polju antičkoga Pharosa", *Prilozi povijesti otoka Hvara*, 7, Hvar 1983., str. 3-10. O tome sam izlagao u Splitu na skupu "*Disputationes Salonitanae, II*" u studenome 1979, a povodom 100. obljetnice "Vjesnika za arheologiju i historiju dalmatinsku"¹⁴. Tako sam definitivno utvrdio i dokazao postojanje najstarijeg katastra na području naše zemlje, koji je ostao dobro očuvan sve do naših dana, te je po našim spoznajama, do sada, jedan od najočuvanijih spomenika ovakvih *chora* u svijetu helenske antike u cjelini. O tome sam pisao i u drugim raspravama u okviru hvarskih tema na koje upućujem¹⁵.

Ravnica Pharosa i njegova *chora* ostale su praktički nepromijenjene kroz druge povijesne mijene koje je otok preživio i o kojima za ovo davno vrijeme, nažalost, ne znamo puno toga. Čini se da se grad, nakon početnog sukoba, više-manje mirno razvijao, ali ga je propast sirakuškog imperija sredinom 4. stolj. pr. Kr. ostavila bez zaštite prema sve jačim presizanjima ojačale ilirske države. Vrijeme vladavine jedne od najvećih povijesnih ličnosti našega otoka i obale, Demetrija Hvaranina, od 229-219. pr. Kr., bilo je sudbonosno za grad i otok kao i za čitavi Ilirik. Pošto je nakon poraza kraljice Teute od Rimljana dobio na upravu *megale dinasteia*, kako veli povjesničar Polibije (II., 11, 17), tj. veliku vlast ili oblast kojom su mu podvrgli i veći dio Ilira, a vladao je gotovo neovisno od Drača do Krke. Štoviše, u nekom razdoblju se njegova prevlast mogla pružati i čitavom našom obalom, sudeći po savezu što ga je bio sklopio sa Histrima, koje je nagovorio na zajedničku akciju protiv Rimljana 221-220. g. Pošto je prekršio ugovor s Rimljanima oni su ga napali, te osvojili i razorili njegovo uporište Dimal, istočno od Drača (Dirahija) u današnjoj Albaniji. Sljedeći, za našu antičku povijest, tragičan događaj bio je rimski napad na Pharos, Demetrijevo središte, 219. pr. Kr. Rimljani su strateškom varkom izvukli branitelje iz grada, došli im s

leđa, porazili ih i razorili i gradske zidove. Demetrije se izvukao i otišao svome savezniku makedonskom kralju Filipu V. Grad se postupno oporavio, te ponovno kuje svoje novce. Iz ulomaka grčkih natpisa o poslanstvu Pharana na Paros i u Delfe, što ih je veliki francuski grecist prof. Louis Robert datirao u 1. polovinu 2. stolj. pr. Kr., saznajemo da su Rimljani stanovnicima Pharosa vratili zemlju koja im je bila oduzeta i njihive stare zakone, te su im ujedno dodijelili *symmachian kai philian*, što znači svoj savez i prijateljstvo. Time su Rimljani nazivali pravnu kategoriju po kojoj su Pharani postali *amici et socii populi Romani* - prijatelji i saveznici rimskog naroda. Iz takvih ugovora razvojna je linija u pravilu vodila do pravnog statusa rimskoga grada koji je dobio rang municipija. Taj je status Pharos, sada rimska Pharia, i dobio negdje u vrijeme Cezara ili Augusta, kako sam to opširnije dokumentirao u posebnoj raspravi posvećenj tome pitanju¹⁶.

Bilo je dakle vrijeme kada je grad bio ugrožen najvjerojatnije od Ilira s kopna, ali i od onih na otoku. To je naime razdoblje jačanja tzv. Ardijejskoga saveza ili države, u čiju je sferu izravnoga utjecaja ili čak i prevlasti bio ušao i Pharos do rimske intervencije. *Pax romana - rimski mir*, koji je na našoj obali više-manje zavladao već u stoljeću prije Krista, dovodi na našu obalu i u pojedina njena središta italske i druge doseljenike, u prvom redu trgovce. Antički ostaci iz toga razdoblja svjedoče o razmjerno dobrom i usklađenom životu grada i njegove chore u simbiozi. Te je ostatke isticao već i Pribojević, kako smo spomenuli, a onda i drugi lokalni ljubitelji starina te istraživači, pa su vijesti o takvim ostacima zabilježene u prošlostoljetnim zadarskim novinama, te u brojnim godištima "Bulletina" i "Vjesnika" Arheološkog muzeja u Splitu, ali i glasilu "Vjesnika Hrvatskoga arheologičkoga društva", gdje ih je bilježio Šime Ljubić i Josip Brunšmid. U najnovije vrijeme su sustavna rekognosciranja i istraživanja također obogatila arheološku topografiju starogradskog polja od prapovijesti do srednjeg vijeka¹⁷.

U ovoj ravnici, međutim, postoji čitav niz vrijednih arheoloških lokaliteta koje tek treba istraživati, kao i drugih topografskih i povijesnih pitanja iz različitih razdoblja prošlosti, na koje eventualne odgovore mogu dati samo sustavna arheološka istraživanja. Radi se npr. o odnosu domaćeg i novodošlog stanovništva. U polju je već

odavno nađen grčki međašni kamen, priprost i bez ukrasa na kojem se nalazi ime Mathiosa sina Pitheova, koji je njime označio svoj međaš. Njegovo je ime ilirsko i odmah nas podsjeća na ime današnjeg sela Pitava. Iz toga možemo zaključiti da su zemlju posjedovali i domoroci koji su našli zajednički život s Grcima. Zanimljivo je da plodno polje od Svirača do Jelse nema tragova podjele zemljišta na pravilne pravokutne čestice veličine 1 X 5 stadija, odnosno u metrima 180 X 900, što imamo u onome većem dijelu od Staroga Grada do Vrboske. Prema tome je ovo područje ostalo izvan izvorne chore Pharosa. Kako to objasniti? Ili nije bilo potrebe za to s obzirom na broj stanovnika Pharosa, ili je ovaj dio polja bio ostavljen u vlasništvu domorodaca, pa na njemu helenski premjer nije bio obavljen. Spomenuti natpis o poslanstvu u Delfe potvrđuje postojanje određenih napetosti i sukoba, vjerojatno i na mjesnom i na širem nivou, pa je rimska intervencija zaštitila građane Pharosa svojim savezom i prijateljstvom. O nemirnim stanjima svjedoči i par ostava zakopanoga grčkoga novca nađenih kod Staroga Grada i Vrbanja (Škudljivac)¹⁸ Moramo znati da se veličina čestica i organizacija zemljišta često razlikuje od naseobine do naseobine, te nema općih pravila o veličini čestica kod pojedinih polisa, koji su u pravilu njegovali i čuvali svoju raznolikost i individualnost¹⁹. Nadajmo se da će nam neka buduća istraživanja, i, daj Bože, sretan nalaz nekoga novog grčkog natpisa, pomoći u nalaženju odgovora na brojna pitanja iz stare prošlost našega lijepoga otoka.

Neka od tih istraživanja u području antičkoga Pharosa ili Pharije već su pokazala do sada nepoznate dionice od predgrčke do kasnoantičke i ranokršćanske faze. Posebno radovi oko crkvice sv. Ivana, što ih je vršila kolegica J. Jeličić Radonić, pokazali su kako je Pharos, kasnije rimska Pharia, živio svoj puni život razvijenoga središta svoga vremena²⁰. Pored već spomenutog otkrića ilirskoga vatrišta i grnčarije, to potvrđuju i prekrasni mozaici u ranokršćanskoj crkvi s krstionicom iz 5-6. stoljeća, a u najboljim tradicijama salonitanskih radionica. Brojni ulomci kamenih arhitektonskih dekoracija i liturgijskog namještaja, čije je podrijetlo dijelom i "uvozno" iz radionica s otoka Brača, svjedoče o visokoj uljudbenoj razini ove zajednice potpuno u duhu svoga vremena, kako su uostalom i Pharos i Pharia i čitavi otok Hvar uvijek živjeli. To vrijedi i za otkrića mozaika finih

ukrasa i izrade i unutar starijega gradskoga tkiva. Osim toga kolegica je otkrila i nepoznate dijelove prvotnih grčkih zidina, što ima vrijedne implikacije za poznavanje veličine gradske jezgre. Iz svega je vidljivo kako Pharos i njegova *chora* kriju još brojne neznane ostatke svoje davne prošlosti, te stručnjacima predstoji još mnogo posla u traženju novih spoznaja o gradu i njegovoj prostranoj ravnici.

Poznato je kako su ovo polje, u cjelini jedinstven spomenik ljudske marljivosti i smisla za red i zakon, ono što su Grci nazivali *eukosmia* i *eunomia* i što su u ovoj ravnici ostvarili prije gotovo 2400 godina, šezdesetih godina našega stoljeća bili ugrozili barbari s istoka. Beogradska firma "Genex", stvorena u svoje vrijeme s glavnom svrhom izvlačenja deviza s hrvatske obale, u sprezi s jugoarmijom, a pod izlikom navodnih potreba te vojske, uništila je dio grčkoga katastra gradnjom aerodroma usred same ravnice, pri čemu su stradali ostaci antičkih ladanjskih građevina. Aerodrom je upravo trebao poslužiti beogradskoj vojnoj i drugoj vrhuški, koja je sebi sagradila čitavo naselje, u Starome Gradu i u Jelsi, Hvaru i drugdje po otoku, radi bržeg stizanja na more. Nije to bio nikakav interes ni Hvara ni našega turizma, već u prvom redu prizemni interes jednog sloja s istoka i njihove paukove mreže u koju su se bili upleli i malobrojni domaći pomagači. Srećom, betonski se finale ipak nije ostvario. Nažalost, slična se opasnost ponovila i u najnovije vrijeme zbog nepoznavanja i nerazumijevanja nekih trajnih vrijednosti, kako spomenika tako i prirodnog okoliša za otok u cjelini i njegove stanovnike.

Hvar naime ima oko 300 m² površine, od toga je svega 20 km² plodnoga polja, kao što je jedinstvena starogradska ravnica. Preostali je dio otoka više-manje kamenit i krševit, te pod šumom ili grmljem. Plodno poljoprivredno zemljište je dragocjeno, i za vinograde i za masline i sve drugo raslinje koje se može uzgajati pod blagim hvarskim podnebljem. Starogradsko je polje spomenik ljudskoj marljivosti, uređenoj životnoj sredini, djelu ljudskih ruku, što su ga toliki naraštaji obrađivali, čuvali i predali potomstvu. Tolika tisućljeća truda ovo su polje naprosto posvetila, kako je to lijepo rekao za rimske zemljišne podjele u sjevernoj Italiji zaslužni istraživač tih ostataka, arheolog prof. Plinio Fraccaro. Za naše polje to lijepo potvrđuju i sve one crkvice i kapelice rasute širom

ravnice duž putova i na križanjima. Prema tome aerodrom da, ali na onih preostalih 280 km² otočke površine na kojima ima toliko prikladnih zaravni.

Arheolozi nisu protiv napretka, kako nas ponekad iskrivljeno i zlonamjerno prikazuju. Pozdravljamo svaki korak napretka naše zemlje i našeg otoka. Ali u našoj konačnoj hrvatskoj slobodi za koju su se borili i patili i toliki naši preci, mjerila napretka moraju uvažavati i sve one vrijednosti koje su oni u proteklim stoljećima stvorili. Budimo dakle dostojni nasljednici, istražujmo ali i čuvajmo, oni što dođu poslije nas to će, uvjereni smo, znati cijeniti, ako što se i mi s radošću i poštovanjem sjećamo naših časnih predšasnika.

BILJEŠKE:

- ¹ Pomorska enciklopedija, vol. 2, Zagreb 1975., s. v. Hvar; I. Rubić, Naši otoci na Jadranu, Split 1952, 120-124 i passim; M. Zaninović, O naseljenosti otoka Hvara u antičko doba, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku (=VAHD), 68, Split 1966, 195-211; Isti, Heraclea Pharia, Vjesnik arheološkog muzeja u Zagrebu, 3 ser., vol. 24-25, Zagreb 1992, 35-48; Isti, Ranokršćanske crkve kao postaje plovnoga puta duž istočnoga Jadrana, VAHD, 86, Split 1994, 125-146; Isti, Od Helena do Hrvata, Rasprave i članci, Školska knjiga, Zagreb 1996, 9-189.
- ² G. Novak, Prethistorijski Hvar - Grabčeva spilja, Zagreb 1955, 40, 208, tab. 194. M. Kozličić, Hrvatsko brodogradništvo - Brod iz Grapčeve spilje na otoku Hvaru, Split 1993, 18-20.
- ³ Š. Ljubić, Predaje jadranske. Historičko-kritička istraživanja o obstanku Diomeda ilirskoga, Književnik, 3, Zagreb 1866, 496-510. R. Katičić, Diomed na Jadranu, Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja (=CBI), 28/25, Sarajevo 1989, 39-78. Isti, Antenore na Jadranu, Godišnjak CBI, 26/24, Sarajevo 1988, 5-23. M. Zaninović, Antenore sulla costa orientale adriatica, Archivio veneto, ser. V, vol 132, Venezia 1989, 129-131. A. Mastrocinque, L'ambra e l'Eridano, Studi sulla letteratura e sul commercio dell'ambra in età preromana, Univ. di Trento, Pubbl. di Storia antica, vol. 3, Este 1991. J. Kolendo, L' ambra e i rapporti tra Cisalpina e regioni centro europee, Univ. degli Studi di Padova, Dipart. di Scienze dell'Antichità, Archeologia delle Venezie, topografia dell'Italia antica, Archeologia strumenti. Testi, 1, a cura di Guido Rosada, Padova 1993.
- ⁴ M. Zaninović, Purkin Kuk kod Dola, Stari Grad, otok Hvar, Arheološki pregled, 20, Beograd 1978, 47-51. Isti, Early Hill-Forts on Central Dalmatian Islands, ACTAS X Congreso Unión Internacional de Ciencias Prehistóricas y Protohistóricas, México Ciudad 1982, 308-315. Isti, New Contributions to the Archaeology of Pharos, VAHD, 77, Split 1984, 93-101. Isti, Hum - Sv. Vid, Gradina kod Vrbanja na Hvaru, Obavijest Hrv. arheološk. društva, 20/3, Zagreb 1988, 37-39. Isti, Nalazi sa Tora kod Jelse kao prilog njegovoj kronologiji, Opuscvla archaeologica, 7, Zagreb 1982, 61-77. Isti, Gradina u luci antičkoga Pharosa (Polyb., III. 19), Opuscvla archaeol., 9, Zagreb 1984, 35-46.

- ⁶ J. Jeličić Radonić, *Ranokršćanske dvojne crkve u Starome Gradu na Hvaru*, Split 1994. Ista i drugi autori, *Pharos - antički Stari Grad*, Katalog izložbe, MGC, Zagreb 1996. Ista, *Rimska villa urbana u Starom Gradu na Hvaru*, Arheološki radovi i rasprave (=ARR), 12, Zagreb 1996, 149-161.
- ⁶ Heziod, *Poslovi i dani*, stihovi: 663-682, preveo Albert Bazala, MH, Zagreb 1970, 47. L. Casson, *Ships and Seamanship in the Ancient World*, Princeton, N. J. 1973, 270-282. M. Kozličić, *Historijska geografija istočnog Jadrana u starom vijeku*, Knjiž. krug, Split 1990, *passim*.
- ⁷ N. Duboković Nadalini, *O fazama razvitka kulture na Hvaru*, Hvar 1965, 12-13. B. Kirigin, *Faros - prilozi topografiji antičkog grada*, Diadora, 13, Zadar 1991, 5-41. J. Jeličić-Radonić, *Katalog Pharos*, 56-79.
- ⁸ R. Chevallier, *Cité et territoire. Solutions romaines aux problèmes de l'organisation de l'espace*, *Problématique 1948-1973*, *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*, II., *Principat*, 1, W. de Gruyter, Berlin - New York 1974, 675, nota 1.
- ⁹ T. Smičiklas, *Život i djelo Šime Ljubića*, *Ljetopis Jugosl. Akad. za godinu 1897*, Zagreb 1898, 150-243. M. Zaninović, *Šime Ljubić - utemeljitelj Hrvatskog arheološkog društva*, *Izdanja Hrv. arheol. društva*, 6, Zagreb 1981, 29-39.
- ¹⁰ M. Zaninović, *Limitacija stonskoga polja*, *Adriatica praehistorica et antiqua - Miscellanea Gregorio Novak dicata*, Zagreb 1970, 489-502. Isti: *Antičke podjele zemljišta na Korčuli i Pelješcu*, *Izdanja Hrv. arheol. društva*, 17 (u tisku). Isti, *naselje i teritorij u antici srednje Dalmacije*, *Izd. Hrvatskog arheol. društva*, 16, Zagreb 1993, za grčku podjelu na Visu, str. 183.
- ¹¹ M. Zaninović, *New Contribution to the Archaeology of Pharos*, *VAHD*, 77, 1984, 93-101. Isti, *Rimska villa rustica na Kupinoviku kraj Dola*, *Prilozi povijesti otoka Hvara*, 8, Hvar 1987, 91-96.
- ¹² J. Brunšmid, *Die Inschriften und Münzen der griechischen Städte Dalmatiens*, Wien 1898, *Ristampa anastatica* Aldo Ausilio editore, Padova 1979, 2-14. P. Lisičar, *Crna Korkira i kolonije antičkih Grka na Jadranu*, *Skopje* 1951, 94-108. D. Rendić Miočević, *Nekoliko novih ulomaka grčkoga natpisa iz Lumbarde*, *VAMZ*, III. ser., 4, Zagreb 1970, 31-35.
- ¹³ M. Zaninović, *The New Latin Inscription from Pharia*, *Actes du VIIe Congrès International d'Épigraphie Grecque et Latine*, Constanza, 9-15 Septembre 1977, *Editura Academiei Bucuresti - Sociéte d'édition "Les Belles Lettres"*, Paris 1979, 493-495. Kako ove knjige rijetko ili nikako stižu do naših knjižnica, to sam objavio nešto prošireni tekst ovoga priopćenja: Isti, *Novi latinski natpis iz Dola na otoku Hvaru*, *ARR*, 8-9, Zagreb 1982, 141-149.
- ¹⁴ M. Zaninović, *New Contributions to the Archaeology of Pharos*, *VAHD*, 77, 1984, 93-101.
- ¹⁵ *Radovi navedeni u bilješci 13*, te: *Pharos od polisa do municipija*, *ARR*, 11, Zagreb 1988, 35-48. Isti, *Naselje i teritorij u antici srednje Dalmacije*, *Izdanja Hrvatskog arheol. društva*, 16, Zagreb 1993, 183-187. Vidi i *rasprave*: Isti, *Od Helena do Hrvata*, Zagreb 1996, *passim*.
- ¹⁶ *Radovi iz bilješke 15*. Za natpis o poslanstvu Pharana ključna je rasprava: L. Robert, *Inscriptions hellénistiques de Dalmatie*, *Hellenica*, vol. XI-XII., Paris 1960, 505-541. Raspravu o istom natpisu pod istim naslovom koja osim sitnijih primjedbi ne donosi nešto novo u tumačenju: J. Bousquet, *Bulletin de correspondance hellénique*, 85, Paris 1961/II., 589-600.
- ¹⁷ B. Kirigin, *Starogradsko polje od prethistorije do ranog srednjeg vijeka*, *Mogućnosti*, 1-2, Split 1993, 182-207. Isti, *The Greeks in Central*

Dalmatia, Congress Greek Colonists and Native Populations, Canberra - Oxford, 1990, 291-321. Isti, Faros - prilozi topografiji antičkog grada, Diadora, 13, Zadar 1991, 5-41. Isti i drugi, Hvar - Vis - Palagruža 1992-93, VAHD, 86, Split 1994, 16-28.

¹⁸ I. Marović, Nalaz brončanog novca iz Vrbanja, o. Hvar, Godišnjak CBI, 13/11, Sarajevo 1976, 234-243. P. Visona, The Škudljivac Hoard, ARR, 10, Zagreb 1987, 125-131.

¹⁹ T. D. Boyd - M. H. Jameson, Urban and Rural Division in Ancient Greece, Hesperia, vol. 50, no. 4, Arhens 1981, 327-342.

²⁰ J. Jeličić Radonić, vidi rasprave u bilješci 5.

Marin Zaninović

THE TERRITORY OF PHAROS

Summary

The ancient Greek settlement of Pharos, today the town of Stari Grad on the island of Hvar, was founded by the Parian colonists in 385/4 B. C. (Diod, XV, 13). The large and well protected bay of Stari Grad is continued into the large and most fertile plain, east of Stari Grad to Vrboska bay in a length of 5 miles. The author explains his discovery of the original Greek division of land in this plain in 1976, about which he spoke first at the VII. Congress of the Greek and Latin epigraphy at Constantza, Romania in 1977, and further elaborated it in his paper "Greek Land Division at Pharos", *Archaeologia iugoslavica*, vol. 20-21, Beograd 1980-81, pp. 91-95. The regular lots of the size 1 X 5 stadia are still well preserved and can be seen on the aerial photos. The regularity and the state of preservation of this ancient Greek grid make this *chora* one of the best preserved examples of the Greek cadastres in the Mediterranean.